

OBRAZOVANJE KAO FAKTOR ODRŽIVOSTI RAZVOJA – SLUČAJ BOSNE I HERCEGOVINE

EDUCATION AS A FACTOR OF SUSTAINBLE DEVELOPMENT – CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Doc. dr Amina Nikolajev⁵⁵

Sažetak: *Imajući u vidu da je ekonomski razvoj proces privrednog rasta u kojem dolazi do kvalitativnih promjena u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva, nema sumnje da razvoj obuhvata široki spektar socijalnih i humanih ciljeva koji se odnose ne samo na rast dohotka i standarda života, nego i na jednakost u pristupu mogućnostima. U tom kontekstu za održivost razvoja nužno je postizanje ekonomske i socijalne jednakosti, eliminiranje siromaštva, smanjenje nezaposlenosti, ostvarenje univerzalnog obrazovanja, te političko i ekonomsko učešće građana. Danas se znanje smatra jednim od najznačajnijih faktora ekonomskog razvoja te cilj svake zemlje treba biti usmjeren ka izgradnji ekonomije zasnovane na znanju. Osnovu ostvarenja ovog razvojnog koncepta predstavlja dosezanje odgovarajućeg nivoa obrazovanja kao razvojnog segmenta komplementarnog i međuovisnog sa svim ostalim. Shodo tome kao osnovni ciljevi koncepta razvoja zasnovanog na znanju nameću se ekonomski napredak i humani razvoj. Uspostavljanje i održavanje ravnoteže između ova dva cilja ukazuje na potrebu kreiranja različitog seta vrijednosti, ne samo ekonomskih (finansijskih) nego i humanih, društvenih i okolišnih kao i njihovu komplementarnost i međuovisnost. Ovakvo razumijevanje razvoja dovodi održivost u fokus i daje upute i značenja svim novim razvojnim strategijama. U ovom radu se pored pregleda osnovnih postavki teorije humanog razvoja i teorije održivog razvoja analizira značaj obrazovanja kao faktora ekonomskog razvoja koji odražava i stupanj razvijenosti jedne zemlje – Bosne i Hercegovine.*

Ključne riječi: *razvoj, održivost, obrazovanje, Bosna i Hercegovina*

Abstract: *Having in mind that the economic development is process of economic growth which leads to qualitative changes in the economic and social structure of society, there is no doubt that the development includes a wide range of social and human values. Those values are related not only to the growth of income and standard of living, but also to equality in access to opportunities. In this context achievement of economic and social equality, the elimination of poverty, the reduction of unemployment, striving for universal education and political and economic participation of citizens are the necessity for realization of sustainable development. Today, knowledge is considered as one of the most important factors of economic development and every country goal is/should be directed towards creating a knowledge-based economy. It is crucial to embody the appropriate level of education for the realization of sustainable development concept because of its interdependency with other factors of development. The main objectives of the knowledge based concept of development impose achievement of economic progress and human development. Establishing and maintaining a balance between these two objectives indicates the need for creation different set of values incorporating not only economic (financial) but also human, social and environmental. This understanding of the development brings into focus sustainability as*

⁵⁵ Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

such, and gives meanings to all other development strategies. This paper also deals with analyzes of the importance of education for Bosnia and Herzegovina as one of the factors which affects the level of development.

Key words: *development, sustainability, education, Bosnia and Herzegovina*

UVOD

Poboljšanje nivoa standarda i kvalitete življenja, koje se manifestira povećanjem dohotka *per capita* nastojanje je svakog razvojnog koncepta. Brojne teorije i modeli ekonomskog razvoja ukazuju na evolutivne pomake u pogledu determinirajućih razvojnih faktora, razloga, uzroka i posljedica razvoja, odnosno odsustva razvoja. U tom smislu napravljen je i pomak od tradicionalnih teorija razvoja i faktora: rada, kapitala i tehnologije ka nekim novim, poput znanja i novih tehnologija. Savremeni kontekst razvoja nudi nove ekonomske ideje i znanja, ukazuje na probleme koordinacije, institucionalne strukture i načina korištenja informacija kao veoma značajnog resursa. Ekonomija (i društvo) zasnovano na znanju predstavlja ne tako novi, ali svjež koncept društveno-ekonomskog razvoja kojeg karakterizira univerzalizam⁵⁶.

U vremenu rastuće potrošnje, u kombinaciji s ograničavajućim faktorima poput visokih stopa rasta populacije, povećanog trošenja i uništenja resursa, manjka obradivog tla, nedostatka pitke vode, neodgovarajućih sanitarija, sve izraženijih klimatskih promjena, zdravstvenih kriza, neimaštine, siromaštva i nepristupačnosti institucionalnim resursima⁵⁷, neriješenih vlasničkih prava, nedostatka kapitala i kredita, odsustva i nemogućnosti pristupa informacijama i sl. ostvarenje održivog razvoja zahtijeva radikalne i pravovremene promjene u obrascima proizvodnje i potrošnje što samo po sebi predstavlja veliki izazov (Todaro, Smith, 2006:346-355).

HUMANI I ODRŽIVI RAZVOJ – TEORIJSKI OKVIR

Univerzalna potreba razvoja radi dobrobiti svih ljudi odnosi se na sve segmente života, kako ekonomske, tako i na društvene i okolišne. Ono što je bilo predmetom izučavanja najranijih teorija razvoja, prije svega stalno i isključivo potenciranje rasta BDP-a u cilju povećanja životnog standarda i blagostanja ljudi već dugo vremena smatra se prevaziđenim jer je riječ o samo jednom segmentu koji razvoj treba činiti potpunim i održivim. U to smislu značajne pomake dale su Teorije humanog razvoja i Teorija održivog razvoja.

⁵⁶ Univerzalizam je pojam svojstven Kantu, u srcu je koncepta humanog razvoja i zahtijeva pokalnjanje iste pažnje budućim generacijama kao i onim sadašnjim – međugeneracijska pravednost i novi i bolji kvalitet života uz konstantnu primjenu unutar i među generacijama.

⁵⁷ Navedeno predstavlja i dio seta vremenski vezanih i mjerljivih ciljeva i zadataka - Milenijskih razvojnih ciljeva 2000. – 2015. godine donesenih u cilju jedinstvenog pristupa svjetskim problemima prema kojem su države bile dužne poduzeti strateške aktivnosti kako bi ostvarile makroekonomsku stabilnost, uspostavile jake institucije i vlade, osnažile vladavinu prava, kontrolirale korupciju i dosegle veći nivo socijalne pravde. S obzirom na djelimičan uspjeh u dosezanju postavljenih ciljeva države članice Ujedinjenih naroda su na Samitu o održivom razvoju, 25. septembra 2015. godine, usvojile Program održivog razvoja do 2030. godine te definirali Globalne ciljeve - 17 Ciljeva održivog razvoja koji idu mnogo dalje od Milenijskih ciljeva i bave se osnovnim uzrocima siromaštva i univerzalnom potrebom razvoja na dobrobit svih ljudi. Izvor: Razvojni program UN-a (UNDP), <http://www.undp.org.mdg>

Osnovna ideja koncepta humanog razvoja⁵⁸ naglašava potrebu proširenja mogućnosti izbora ljudi kako bi imali priliku živjeti bolji život. U ovom pristupu rast BDP-a predstavlja samo jedan aspekt kojim se humani razvoj bavi i koji nije dovoljan za unapređenje kvaliteta življenja. Ako se polazi od pretpostavke da je humani razvoj koncept koji treba omogućiti ljudima da vode dug, zdrav, kvalitetan i ispunjen život, onda je ljudski razvoj koji omogućava da isto mogu činiti i buduće generacije. U ovom kontekstu neizbježno je pozvati se na održivost jer humani razvoj, bez održivosti ne može biti istinski ljudski razvoj. Upravo naglašavanje *održivosti* vodi konceptu Održivog razvoja koji je time neodvojivo povezan sa Humanim razvojem.⁵⁹

Koncept Održivog razvoja⁶⁰ i održivost generalno odnosi se na “zadovoljenje potreba sadašnje generacije a da se pri tome ne ugroze potrebe budućih generacija“. Ovaj koncept pretpostavlja unapređenje kvalitete življenja ne prelazeći granice obnovljivosti prirodnih resursa uz naglašavanje održivosti ravnoteže između ekonomskog⁶¹, društvenog⁶² i okolišnog⁶³ segmenta.

Svi ovi segmenti imaju reverzibilan učinak na siromaštvo i trebaju se, s obzirom na njihovu međuovisnost promatrati kroz sveobuhvatan okvir: traženje posla i uvećanje dohodovnih mogućnosti (ekonomski segment) biti će ograničeno ukoliko nema kvalitetnog obrazovanja (društveni segment), mnoge zdravstvene i obrazovne usluge (društveni segment) neće biti dostupne ukoliko se ne ostvaruje adekvatan dohodak (ekonomski segment); način korištenja resursa (okolišni segment) ovisiće od nivoa obrazovanja (društveni segment) i nivoa dohotka kojim se raspolaže (ekonomski segment) itd. Ukoliko ove tri osnovne komponente ljudskog blagostanja nisu dostupne, druge mogućnosti, također važne za blagostanje ljudi, postaju neostvarive. Povećanje izbora na polju obrazovanja, dohotka i zdravlja ne samo da osigurava nužne uvjete za bolji život u materijalnom smislu nego i utire put ka kreiranju *održivog okruženja* za ljudski duhovni napredak i kreativnost (ul Haq, 1995:13).

⁵⁸ A. Sen, začetnik ideje humanog razvoja i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1998., dao je sljedeću definiciju: «Humani razvoj, kao pristup odnosi se na ono što ja smatram osnovnom razvojnom idejom - prije svega unapređenje bogatstva ljudskog života, radije nego bogatstva ekonomije koja predstavlja samo dio toga.»

⁵⁹ Svjetska komisija o okolišu i razvoju Održivi razvoj definira kao sistematski pristup ka humanom razvoju kroz održavanje harmonije između razvoja i prirodnih resursa. Također, član 9. UN Deklaracije o ljudskim pravima navodi da svi ljudi „trebaju promovirati održivi razvoj kako bi se osiguralo dostojanstvo, sloboda, sigurnost i pravda za sve ljude.“

⁶⁰ Ideja Održivog razvoja prezentirana je prvi puta 1974. godine, a na značaju dobija tek 1992. godine, nakon Konferencije u Rio de Janeiro i Agende 21 te definiranja seta Milenijskih razvojnih ciljeva.

⁶¹ Ekonomski segment promatran u kontekstu ove dvije razvojne teorije odnosio bi se na mogućnost pristupa različitim ekonomskim izvorima i mogućnostima pojedinaca da ih koriste u svrhu proizvodnje, potrošnje, ili razmjene. U mjeri u kojoj se mogućnosti izbora pojedinaca povećavaju, uvećavaju se i individualni prihodi ali i opće bogatstvo države, što se u konačnici odražava i na ukupan ekonomski razvoj. Pri tome ne treba zanemariti faktor raspodjele, jer od način ostvarivanja i raspodjele dodatnih prihoda ovisi i raspoloživost i pristup ekonomskim mogućnostima. (Sen, 2002:53-59)

⁶² Društveni segment (koji se vezuje za politički i kulturni) odnosi se na povećanje izbora pojedinaca i njihovih mogućnosti da žive bolje. Ovaj segment predstavlja osnovu mogućnosti i pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti itd. što je veoma važno ne samo radi pukog vođenja zdravog života nego i zbog efikasnijeg učešća u ekonomskim i političkim aktivnostima. Tako npr. nepismenost ili nedovoljan nivo obrazovanja može biti osnovna prepreka za učešće u onim ekonomskim aktivnostima koje zahtjevaju više nivo obrazovanja i specifična znanja i vještine. Na sličan način politička participacija može biti ugrožena nesposobnošću da se prate novine ili komunicira pismenim putem sa drugima koji su uključeni u političke aktivnosti. Također, očuvanje kulture pretpostavlja znaje i osnovne obrazovne sposobnosti. Ibid

⁶³ Okolišni segment odnosi se na nastojanje uspostavljanja odgovarajuće ravnoteže između ekonomskog rasta i očuvanja okoliša. Imajući u vidu činjenicu da je razvojni put održiv samo ukoliko vrijednost ukupnog kapitala ostaje nepromijenjena ili raste vremenom, budući rast i ukupna kvaliteta života ovise upravo od kvalitete okoliša. (Todaro, Smith, 2006:452)

U ovom smislu, uspostavljajući vezu navedenih koncepata razvoja i razvoja zasnovanog na znanju segment investiranja u ljudski kapital – obrazovanje i mogućnosti zaposlenja te ostvarivanje odgovarajućeg nivoa dohotka kao njegova izlazna dimenzija nameće se kao ključni u postizanju održivosti razvoja društva. Pri tome se *održivost* promatra kao dinamičan koncept koji odgovara savremenom kontekstu življenja, a ono što treba biti održivo odnosi se na mogućnosti. Obrazovanje predstavlja osnovnu komponentu razvoja jer omogućava proširenje ljudskih mogućnosti, odnosno mogućnosti izbora. Stoga se uloga obrazovanja može promatrati i kao input i kao output razvojne funkcije.

Kako to izgleda na primjeru Bosne i Hercegovine?

Bosna i Hercegovina, kao tranzicijska zemlja, suočava se sa izazovima izgradnje demokratskog društvenog sistema i transformacijom netržišne privrede u tržišnu ekonomiju sa svim njenim pratećim karakteristikama, što se treba uzeti kao determinirajuće kod analiza i procjena njene ekonomske situacije. Treba imati u vidu i da složena ustavna struktura i podjela nadležnosti između različitih nivoa vlasti dodatno otežavaju proces ekonomskih reformi.

BOSNA I HERCEGOVINA – OPĆA SLIKA

Specifičnosti državno-pravnog uređenja

Potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma 1995. godine u Bosni i Hercegovini je upostavljena kompleksna državna struktura koju čini zakonodavni, izvršni i pravosudni sistem na državnom nivou⁶⁴, te zakonodavni, izvršni i sudski sistem na nivoima entiteta i distrikta: Federacije BiH i Republike Srpske, te Distrikta Brčkog. Potrebno je istaći da Bosna i Hercegovina i dalje djeluje pod supervizijom Visokog predstavnika.⁶⁵

Prema odredbama Ustava BiH⁶⁶ država ima isključivu nadležnost u: spoljnotrgovinskoj, carinskoj, monetarnoj politici⁶⁷, te finansiranju institucija i plaćanju međunarodnih obaveza o čijoj provedbi se stara Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa. Dodatne nadležnosti mogu biti transferirane na organe BiH ukoliko se postigne sporazum entiteta⁶⁸, iako je u praksi to veoma teško provodivo. Dodatne otežavajuće okolnosti su nedostatak institucija, zakona i dokumenata na nivou države Bosne i Hercegovine te sporo prihvatanje globalnih i EU standarda.⁶⁹

⁶⁴ FBiH ima složeno uređenje, sastoji se od 10 kantona sa širokim ovlastima i 79 općina, RS ima jednostavnije uređenje sa 63 općine.

⁶⁵ Visoki predstavnik je Specijalni predstavnik EU za BiH (OHR-EUSR) čija ovlaštenja su uspostavljena odredbama Aneksa 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Daytonski mirovni sporazum), koji prati implementaciju civilnih aspekata, ima prava smjenjivanja sa dužnosti javnih zvaničnika za koje smatra da krše zakonski preuzete obaveze i Daytonski mirovni sporazum, te nametanja ključnih zakona ukoliko ih zakonodavna tijela Bosne i Hercegovine ne usvoje, a po osnovu *tzv. bonskih ovlaštenja* kao rezultante sastanka Vijeća za implementaciju mira održanog u Bonnu, 1997. godine. Izvor: <http://www.ohr.int/?p=54138&lang=bs> od 09.05.2016. godine.

⁶⁶ Član 3.(1) b),c),d),e) Ustava Bosne i Hercegovine

⁶⁷ Monetarnu politiku provodi Centralna banka BiH koja funkcioniše na principu Valutnog odbora.

⁶⁸ Na taj način došlo je i do osnivanja Uprave za indirektno oporezivanje BiH.

⁶⁹ BiH je pristupila Centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini - CEFTA (septembar 2007.), a time i zoni slobodne trgovine u okviru Centralne Evrope te je potpisala Energetski sporazum ECT. Iako je prisutan napredak u pristupanju Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, BiH još uvijek nije njena članica.

Ekonomska situacija

Neodgovarajući sistem i brzina ostvarivanja procesa tranzicije rezultirali su brojnim negativnim posljedicama izraženim kroz nezadovoljavajuće stope ekonomskog rasta i razvoja, visoku nezaposlenost, finansijsku nelikvidnost, zaduženost u zemlji i prema inostranstvu, siromaštvo i sl.

Iako BiH bilježi određeni ekonomski napredak, njena ekonomska stvarnost ukazuje na brojna ograničenja i probleme s kojim se susreću kreatori ekonomske politike. I pored relativno stabilnog makroekonomskog ambijenta, niske inflacije, stabilnog bankarskog sektora i deviznog kursa, osnovna ograničenja u postizanju održivosti razvoja odnose se na činjenice nepostojanja jedinstvenog ekonomskog prostora (zbog čega nije moguće u potpunosti voditi jedinstvenu strategiju ekonomskog razvoja)⁷⁰, nestabilne socijalne infrastrukture i političkih institucija, visokog nivoa javnih rashoda i prisutne korupcija, nedovoljnih ulaganja u istraživanje i razvoj, neprilagođenosti obrazovnog/ih sistema tržištu rada, nerazvijenosti infrastrukture, neodgovarajućeg korištenje resursa, nepostojanja pouzdanih baza podataka i sl.⁷¹

Imajući u vidu da su prema Daytonskom sporazumu samo mali dio ekonomsko-političkih ovlaštenja data u isključivu nadležnost države, a sva druga entitetima, ne iznenađuje pojava brojnih izazova i problema sa kojima se nadležna tijela suočavaju. To u biti znači da nisu utvrđeni adekvatni instrumenti i mjere za stvaranje i formuliranje efikasne makroekonomske politike na nivou države, a makroekonomski indikatori ukazuju da poduzete ekonomske reforme nisu dovele do zadovoljavajućeg nivoa razvoja. (prilog Tabela 1. – Ključni makroekonomski indikatori)

***Amina Nikolajev** rođena je 26.05.1974. godine u Sarajevu. Diplomirala je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Odbranom magistarske teze pod nazivom *Humani razvoj i njegova perspektiva u Bosni i Hercegovini na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* 2009. godine stekla je zvanje magistra ekonomskih nauka. Doktorsku disertaciju pod nazivom *Međuvjetovanost ekonomije i pravne regulacije u konceptu ekonomske analize prava* odbranila je 2015. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu stekavši zvanje doktora pravnih nauka. Od 2003. godine zaposlena je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu gdje u zvanju docenta predaje na obaveznim i izbornim predmetima *Pravno-ekonomske naučne oblasti studijskih programa Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Iz naučnih oblasti kojima se bavi objavila više naučnih radova, a ima i objavljenu knjigu (u koautorstvu sa prof. dr *Jasmina Osmanković*) pod naslovom „*Humani razvoj*“, *Ekonomski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2010.**

⁷⁰ Jedinstvena razvojna strategija *Srednjoročna razvojna strategija BiH* pripremljena je i usvojena 2004., ali uz dosta napora.

⁷¹ Izvor: Razvojna strategija BiH 2008. – 2013.

Prema procjeni CBBiH, nominalni bruto društveni proizvod (BDP) u 2014. godini je 26,93 milijarde KM, što predstavlja rast od 2,48% u odnosu na 2013. godinu. Uz pretpostavljeni BDP-deflator od 5,2% za 2014. godinu, realni BDP je procijenjen na 25,60 milijardi KM (+0,7% u odnosu na prethodnu godinu). Prema podacima Agencije za statistiku BiH, u prva tri kvartala 2014. godine u odnosu na isti period 2013. godine ekonomija je rasla po stopi od 3,17%. Prema istom izvoru, rast realnog BDP-a u prva tri kvartala 2014. godine procijenjen je na 0,99%.⁷² (prilog Tabela 2. – Bruto domaći proizvod)

Godišnje promjene u visini prosječne neto plaće impliciraju da se nominalne plaće prilagođavaju uvjetima na tržištu, ali veoma sporo. Činjenica da se u 2014. godini bilježi usporavanje rasta nominalne plaće uz pad nezaposlenosti sugerira da je novozaposlena radna snaga vjerovatno niže stručne spreme.⁷³ (prilog Tabela 3. – Prosječne bruto i neto plate i penzije)

Ako se usporede registrirane nezaposlene osobe po kvalifikacionoj strukturi uočava se da je najveći broj nezaposlenih osoba sa VKV i KV kvalifikacijom 181.804, zatim slijede osobe sa NK 141.894 i sa srednjom stručnom spremom 146.091. U kategoriji nezaposlenih najmanji je broj osoba višeg obrazovanja tj. VŠS 7.475, a slijede ih osobe sa visokom školskom spremom 42.364 (uključujući doktore nauka i magistre). Udio ženske populacije u registrovanim nezaposlenima iznosi 51,8% ili u apsolutnom iznosu 274.764 osoba ženskoga spola. U ženskoj populaciji najveći broj nezaposlenih osoba je sa srednjom spremom 86.701, nekvalifikovanih NK 76.480 i sa VKV i KV kvalifikacijom 73.887 osoba ženskog spola.⁷⁴ (prilog Tabela 4. – Registrirana nezaposlenost prema kvalifikacionoj strukturi)

Na dan 31.12.2015. u Bosni i Hercegovini je bilo 537.568 osoba na evidencijama zavoda i službi zapošljavanja u Bosni i Hercegovini. U odnosu na prethodni mjesec broj nezaposlenih osoba je veći za 909 osoba ili 0,17%. Od ukupnog broja osoba koje traže zaposlenje, njih 277.840 ili 51,68% su žene. Nezaposlenost se povećala u Federaciji BiH za 394 osobe (0,10%), u Republici Srpskoj za 470 osobe (0,35%) i u Brčko distriktu za 45 osoba (0,37%). U strukturi lica koja traže zaposlenje, zaključno sa 31.12.2015. godine, NKV radnika je 142.374 ili 26,48%, PKV 9.435 ili 1,76%, KV 181.534 ili 33,77%, VKV 2.864 ili 0,53%, NSS 1.476 ili 0,27%, SSS 148.538 ili 27,63%, VŠS 7.586 ili 1,41% i VSS 43.761 ili 8,14%. Najveći broj evidentirane nezaposlenosti čine lica sa trećim stepenom obrazovanja KV radnici 33,77%, te radnici sa SSS 27,63%.⁷⁵

Visoka stopa nezaposlenosti predstavlja jedan od najvećih problema sa kojima se BiH suočava, naročito imajući u vidu da se broj nezaposlenih kreće oko pola miliona što je s obzirom na broj stanovnika⁷⁶ i za jednu malu ekonomiju kakva je BiH veoma zabrinjavajuće. U martu 2016. godine broj registriranih nezaposlenih osoba u BiH iznosio je 530.370. U

⁷² Izvor: Godišnji izvještaj Centralne banke Bosne i Hercegovine, 2014., str. 16 http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2014/GI_2014_bs.pdf, od 09.05.2016.

⁷³ Ibid, str. 17

⁷⁴ Ibid

⁷⁵ Izvor: Agencija za rad i zapošljavanje BiH dostupno na <http://www.arz.gov.ba/statistika/mjesecni/default.aspx?id=2112&langTag=bs-BA> od 09.05.2016.

⁷⁶ Prema posljednjim procjenama Agencije za statistiku BiH, Bosna i Hercegovina ima oko 3,840 miliona stanovnika, a radni kontigent stanovništva se procjenjuje na oko 67% od ukupnog broja stanovništva (67,82% u FBiH, 64% u Republici Srpskoj i 65,30% u Brčko distriktu BiH). Izvor: Agencija za statistiku BiH

odnosu na 2015. i 2014. godinu prisutan je pad nezaposlenosti od 3 indeksna poena ili u apsolutnom iznosu broj osoba koje se vode kao nezaposlene smanjio se za 16.409.⁷⁷

Obrazovanje i nezaposlenost

Za puno ostvarivanje svih segmenata razvoja pristup obrazovanju i općenito ostvareni nivo obrazovanja zauzima centralnu ulogu. Zašto je to tako? Jednostavan razlog leži u činjenici da je znanje ključni faktor u pogledu usvajanja i primjene novih tehnologija (naročito imajući u vidu koliko nove tehnologije doprinose ukupnom razvoju jednog društva) koje predstavljaju i osnovu održivosti rasta i razvoja jednog društva. Obrazovanje je najsloženiji, najkompleksniji ali i najsuptilniji resor, jer ga čini živa konfiguracija ljudi - nastavnika, djece, roditelja, znanja, i kao inputa i kao outputa.

Neraskidivost povezanosti između nivoa obrazovanja i nivoa ostvarenog dohotka ogleda se u činjenici da veći nivo obrazovanja najčešće vodi i većem nivou dohotka iako to ne mora uvijek biti slučaj, kao što ni viši nivo dohotka ne mora uvijek značiti i bolje obrazovanje. Ali obrazovanje može pomoći da se izađe iz „začaranog kruga“ siromaštva. Pri tome treba imati na umu da je najčešće osnovni uzrok slabog obrazovanja upravo siromaštvo. Zbog toga je nužno poduzeti određene investicije u ljudski kapital, kako bi se na taj način stvorila osnova za pozitivan učinak na dohodak, ali i na porast životnog standarda i općeg blagostanja društva. Investiranje u ljudski kapital znači povećanje ljudskih kapaciteta koji omogućavaju povećanje produktivnosti i profita, pa u konačnici i standarda života. Imajući u vidu da ostvarivanje prihoda varira tokom životnog ciklusa za osobe različitih nivoa obrazovanja najčešće se dešava da oni s visokim nivoom obrazovanja započinju radni odnos na puno radno vrijeme u kasnijim godinama ali njihovi prihodi vrlo brzo premašuju prihode onih koji su počeli raditi u ranijoj životnoj dobi. Ova vrsta prihoda dobivenog na osnovu obrazovanja treba se usporediti sa ukupno ostvarenim troškovima kako bi se razumjela vrijednost ljudskog kapitala kao investicije.⁷⁸ Jasno je da postoji neraskidiva veza između ulaganja u ljudski kapital i ekonomski razvoj, odnosno, promatrano u širem kontekstu, održivost ekonomskog razvoja. Stoga investiranje u obrazovanje nije trošak nego investicija, a investicije u obrazovanje uvećavaju profit.

Investiranje u ljudski kapital, odnosno u obrazovanje u zemljama u razvoju kakva je BiH može biti vrlo značajno. Prema Strategiji razvoja nauke u Bosni i Hercegovini za period 2010. – 2015., Bosna i Hercegovina za podršku naučnoistraživačkoj i istraživačkorazvojnoj djelatnosti izdvaja iz budžeta blizu 0,07 % svog BDP-a iako bi se prema ciljevima Bolonjskog procesa trebalo izdvajati 3% BDP-a. Pri tome treba imati na umu da ovo izdvajanje od nepunih 0,1 % BDP-a, predstavlja nepotpun podatak s obzirom na to da ne postoje cjeloviti podaci o naučnim istraživanjima u Bosni i Hercegovini. Ovaj podatak ukazuje na to da se trenutno u BiH izdvaja 30 puta manje nego što bi to trebalo kako bi se postigao odgovarajući kvalitet. Sredstva koja se izdvajaju nisu ni približno dovoljna za nabavku opreme, objavljivanje radova, popunjavanje bibliotečkog fonda, učestvovanje u međunarodnoj razmjeni ili za provođenje reforme. Razvijene zemlje, ali i one koje to nastoje biti, znaju da je jedan od najvažnijih resursa upravo obrazovanje i naučnoistraživački rad. U tom kontekstu

⁷⁷ Izvor: Agencija za statistiku BiH, Saopćenje – Demografija i socijalne statistike, broj 3, dostupno na http://www.bhas.ba/saopstenja/2016/NEZ_2016M03_001_01_BS.pdf od 09.05.2016.

⁷⁸ Troškovi obrazovanja obuhvataju sve direktne troškove podučavanja ili druge troškove koji su specifično vezani za obrazovanje (poput nabavke udžbenika), ali i indirektno troškove, naročito prihode koji su izgubljeni zbog toga što student nije mogao raditi tokom školovanja.

bitno je naglasiti da zemlje EU izdvajaju milijarde eura u te svrhe, a njene članice u prosjeku 3 % BDP-a za naučnoistraživački rad.

Zemlje u razvoju kakva je BiH se još uvijek susreću sa brojnim izazovima u nastojanju da još više unaprijede nivo obrazovanja i produže godine školovanja, osiguraju odgovarajući nastavni kadar, nastavna sredstva i sl. Dodatnu otežavajuću okolnost za BiH predstavlja činjenica da na polju obrazovanja nema dogovora na nivou države. Iako već započeta, reforma obrazovanja veoma sporo se provodi, djelomično zbog toga što se u obrazovanju inače promjene najsporije dešavaju, ali najvećim dijelom zbog lošeg tretmana ovog resora. BiH je opterećena glomaznom administracijom i rascjepkanim sistemom obrazovanja koji čine 13 institucija na državnom te entitetskim i kantonalnim nivoima.

Izvjestaj o humanom razvoju u BiH

Imajući u vidu uvodni dio rada te neraskidivu vezu humanog razvoja sa održivosti razvoja i razvoja zasnovanog na znanju potrebno je osvrnuti se i na Izvjestaj o humanom razvoju Bosne i Hercegovine. Prema Izvjestaju o humanom razvoju za 2013. godinu Index humanog razvoja za Bosnu i Hercegovinu iznosi 0,735 što je svrstava među zemlje sa visokim stupnjem humanog razvoja, tačnije na 81. mjesto od ukupno 186 zemalja. To je istovremeno za 5,9% iznad prosjeka HDI-ja u svijetu. (prilog - Tabela 5. - Izvjestaj o humanom razvoju i pozicija BiH). Norveška, sa najvišim dostignutim HDI-jem, nalazi se iznad BiH za 30%, a grupa zemalja sa vrlo visokim humanim razvojem je iznad BiH za 23%. Prosječni dostignuti HDI u svijetu je niži od HDI-ja BiH za 6%. Najnerazvijenija zemlja, Niger je 59% ispod razvoja BiH (Fetahagić, 2013:6). Analiza indexa ukazuje da je Bosna i Hercegovina zemlja sa stabilnim, ali ne i odgovarajućim napretkom u globalnom rangiranju. Šta to znači za Bosnu u Hercegovinu?

S obzirom da je HDI sinteza tri podindeksa kojima se mjeri nivo resursa koji su na raspolaganju društvu, kao i iznos do kojeg se ti resursi reinvestiraju da bi se osigurala zdrava osnova za ekonomski razvoj te pristojan nivo društvenog razvoja i stvaranje mogućnosti za individualni razvoj, ravnoteža među podindeksima pokazuje je li situacija održiva i hoće li budući rast biti pozitivan ili negativan. Kada se stanje u Bosni i Hercegovini promatra prema podindeksima, stvari postaju jasnije. Prvi je podindeks za očekivani životni vijek koji je ovdje relativno dug. U poređenju sa ostalim zemljama, a naročito zemljama regiona BiH se nalazi negdje u sredini liste. Od zemalja regiona Slovenija je zemlja sa najvišim očekivanim životnim vijekom stanovništva. Drugi podindeks zasniva se na mogućnosti za obrazovanje. On je kombinacija nivoa pismenosti odraslih i trenutne obuhvaćenosti obrazovanjem. U cijeloj BiH prosječan broj godina školovanja je samo 8,7. Time se BiH svrstava među najgore zemlje u regiji, a samo Bivša Jugoslavenska Republika Makedonija pokazuje slabiji rezultat, s prosjekom od samo 8,2 godine školovanja.⁷⁹ Očekivani životni vijek, prosječno trajanje školovanja i očekivano trajanje školovanja u BiH očekivano su viši od prosjeka dostignutog u svijetu. Treći podindeks je za BDP *per capita* koji je u BiH u odnosu na ostale zemlje niži za 32%, dok je u Norveškoj preko šest puta viši od prosječnog BDP/pc u BiH. Zemlje sa visokim humanim razvojem, u koje spada i BiH, dostigle su BNI/pc viši za 49% od onog u BiH. Međutim, ono što je značajno za Bosnu i Hercegovinu jeste da očekivani životni vijek i obrazovanje reaguju sporije na promjenljive okolnosti nego BDP *per capita*.⁸⁰

⁷⁹ Izvor: Nacionalni izvještaj o humanom razvoju 2013., str. 93

⁸⁰ Izvor: ANEKS 1: Pokazatelji humanog razvoja za Bosnu i Hercegovinu dostupno na www.ba.undp.org/.../bosnia.../Annex%201%20-%20Human%20De... Od 09.05.2016.

Opći zaključak je da Bosna i Hercegovina treba brzi ekonomski rast koji će snažno podržati obrazovanje. Kompleksnost ekonomskih, socijalnih i ukupnih prilika u BiH zahtijeva primjenu koncepta humanog razvoja na mnogo jači i konzistentniji način nego do sada, kao i primjenu pokazatelja humanog razvoja u analizama socio-ekonomske situacije.⁸¹

ZAKLJUČAK

Uzimajući navedeno u obzir, kao i činjenicu da Bosna i Hercegovina raspolaže značajnim ljudskim i prirodnim resursima najrealističniji način za implementiranje razvojnih strategija i postizanje održivog razvoja bio bi kroz promoviranje što većeg stupnja obrazovanja i preorijentiranje ka na znanju zasnovanoj ekonomiji. Odgovarajuća uloga države u uspostavljanju i učvršćivanju veze između ekonomskog rasta i održivog i humanog razvoja trebala bi ići u smjeru kreiranja odgovarajućeg okruženja za ljude kako bi imali priliku i mogućnost življenja dugog, zdravog i kreativnog života te ostvarivanje pristupa svim nivoima obrazovanja. Pri tome se zaposlenost pojavljuje kao ključni element značajan za distribuciju koristi ekonomskog rasta u cilju poboljšanja života ljudi, a uvođenje novih pristupa proširenju i poboljšanju mogućnosti za zaposlenje kao i njihova integracija u postojeću, ranjivu ekonomiju bi osigurala održivost ekonomskog rasta.

U tom smislu najbolje sredstvo u cilju prevencije i prevazilaženja nejednakosti i siromaštva, te najefikasniji način ostvarivanja socijalne inkluzije predstavlja upravo obrazovanje i to ono kvalitetno. Stoga je za cjelokupan obrazovni sistem potrebna modernizacija nastavnih programa i dodatno investiranje u ljudski kapital jer je to od izuzetne važnosti za sistem u cjelini. Kao dopuna postojećeg, stvaranje jedinstvenog ekonomskog prostora, porast zaposlenosti, fleksibilno tržište rada, ekonomska valorizacija prirodnih bogatstava, te uvođenje novih tehnologija predstavljalo bi osnovu okvira za povećanje produktivnost i stope privrednog rasta te dinamičniju ekonomiju.

Nove potrebe zahtijevaju uspostavljanje novog pristupa faktorima razvoja u kojem ulaganje u ljudski kapital i obrazovanje zauzima centralnu ulogu. Time se ojačava osnov za na znanju zasnovanoj ekonomiji i održivosti ekonomskog razvoja. Pri tome uloga države treba biti usmjerena na održavanje ravnoteže između strukture stanovništva i izgleda za rast BDP-a, jer ta korelacija implicira eventualne posljedice po očekivani životni vijek i nivo obrazovanja, a time i na poziciju BiH na skali Indeksa humanog razvoja. Upravo prosperitet društva počiva u investiranju u ljude, a time i poboljšanju nacionalnog blagostanja i životnog standarda stanovništva.

⁸¹ Ibid

Prilozi

Tabela 1. - Ključni makroekonomske BH ekonomije⁸²

2012.	2013.	2014. ¹⁾	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	
34	26.282	26.934	Nominalni BDP BiH, (u milionima KM) * tekuće cijene					
2	2,5	0,7	Godišnji rast realnog BDP-a (u%) ²⁾					
1	-0,1	-0,9	Stopa rasta potrošačkih cijena u BiH ³⁾					
8	-1,2	-0,4	Prosječna godišnja stopa rasta CPI					
			Godišnja stopa rasta CPI za decembar					
			Budžet opće vlade ⁴⁾					
5	43,4	...	Prihodi					
6	45,6	...	Rashodi ⁵⁾					
0	-22,2	...	Saldo					
			Novi krediti					
			Novac u sferi vanjskog sektora					
			Kreditni nevladinim sektorima					
			Platni bilans					
			Bruto devizne rezerve					
			U milionima BAM					
			U milionima USD					
			U mjesecima uvoza robe i usluga					
			Saldo tekućeg računa ⁶⁾					
			U milionima BAM					
			U milionima USD					
			U procentima BDP-a					
			Saldo robne razmjene					
			U milionima BAM					
			U milionima USD					
			U procentima BDP-a					
			Vanjski dug sektora vlade					
			U milionima BAM					
			U milionima USD					
			U procentima BDP-a					
			Servisiranje vanjskog duga sektora vlade ⁷⁾					
			U milionima BAM					
			U milionima USD					
			U procentima izvoza robe i usluga					

- 1) Izvor: Agencija za statistiku BiH, „Bruto domaći proizvod prema proizvodnom, dohodovnom i rashodnom pristupu 2005. -2013., januar 2015. godina
- 2) BDP je procjena CBBiH koja se koristi kao preliminarni podatak do objavljivanja zvaničnog BDP-a od strane Agencije za statistiku
- 3) Izvor: Agencija za statistiku BiH
- 4) Izvor: Centralna banka BiH
- 5) Rashodi uključuju i neto nabavku stalnih sredstava
- 6) Monetarni podaci ažurirani su u skladu sa metodologijom MMF-a (Priručnik za monetarnu i finansijsku statistiku, 2000.) od januara 2006. godine
- 7) Platni bilans BiH urađen je u skladu s metodologijom MMF-a (Priručnik za platni bilans, šesto izdanje)
- 8) Izvor: Ministarstvo finansija i trezora BiH

⁸² Preuzeto iz: Godišnji izvještaj Centralne banke Bosne i Hercegovine, 2014., str. 108 http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2014/GI_2014_bs.pdf, od 09.05.2016.

Tabela 2. - Bruto domaći proizvod⁸³

T02 Bruto domaći proizvod Bosne i Hercegovine (tekuće cijene)								
	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014*
Nominalni BDP (u milionima KM)	22.065	24.984	24.307	24.879	25.772	25.734	26.282	26.934
Nominalni BDP (u milionima USD)	15.435	18.692	17.279	16.845	18.329	16.901	17.835	18.272
BDP po stanovniku BiH (u KM)	5.743	6.503	6.325	6.474	6.712	6.709	6.859	7.035
BDP po stanovniku BiH (u USD)	4.017	4.865	4.496	4.383	4.773	4.406	4.655	4.773
Godišnji rast realnog BDP (u%)	6,0	5,6	-2,7	0,8	1,0	-1,2	2,5	0,7
Broj stanovnika (u hiljadama) ¹⁾	3.842	3.842	3.843	3.843	3.840	3.836	3.832	3.828
Prosječni godišnji kurs BAM/USD	1,430	1,337	1,407	1,477	1,406	1,523	1,474	1,474

1) Broj stanovnika za 2014. godinu procijenjen je na način da je broj za 2013. godinu korigiran za prirodni priraštaj za prvih deset mjeseci 2014. godine. Izvor: Agencija za statistiku BiH, Saopštenje „Demografija“, decembar 2014.

* BDP je procjena CBBiH, koja se koristi kao preliminarni podatak do objavljivanja zvaničnog BDP-a od strane Agencije za statistiku BiH.

Prilog - Tabela 3. – Prosječne bruto i neto plate i penzije⁸⁴

T05 Prosječne bruto i neto plate i penzije (u KM)												
Godina	Mjesec	Bruto plate				Neto plate				Penzije		
		FBiH	RS	Brčko	BiH	FBiH	RS	Brčko	BiH	FBiH	RS	Brčko
1998.		507	258	...	454	329	172	...	296	153
1999.		551	314	...	503	374	216	...	343	174	87	...
2000.		607	387	...	539	413	277	...	372	176	115	...
2001.		652	444	792	598	443	309	504	409	170	105	...
2002.		710	528	1.031	660	483	347	676	446	189	120	138
2003.		771	576	1.057	717	524	379	695	484	192	133	148
2004.		785	643	1.076	748	533	423	707	505	203	166	169
2005.		820	707	1.050	798	558	465	676	538	221	190	188
2006.		887	793	1.048	869	603	521	674	586	238	215	208
2007.		974	875	1.088	935	662	585	684	645	284	230	243
2008.		1.105	1.132	1.139	1.113	751	755	730	752	340	309	310
2009.		1.204	1.204	1.194	1.204	792	788	769	790	346	335	326
2010.		1.223	1.199	1.234	1.217	804	784	797	798	341	321	316
2011.		1.248	1.326	1.262	1.271	819	809	800	816	349	321	319
2012.		1.266	1.349	1.271	1.290	830	818	819	826	351	312	311
2013.		1.275	1.333	1.266	1.291	835	808	817	827	348	318	310
2014.		1.272	1.334	1.265	1.183	833	825	814	830	367	333	323
2014.	01.	1.298	1.336	1.277	1.308	850	810	824	838	365	332	323
	02.	1.255	1.333	1.255	1.277	822	822	811	822	370	332	324
	03.	1.268	1.316	1.258	1.282	831	815	807	826	365	331	323
	04.	1.277	1.323	1.273	1.290	836	821	820	832	369	332	323
	05.	1.275	1.316	1.254	1.286	835	818	815	830	369	331	324
	06.	1.262	1.347	1.272	1.286	827	837	817	829	368	331	322
	07.	1.284	1.342	1.267	1.299	840	830	813	836	367	331	322
	08.	1.260	1.331	1.258	1.281	826	825	809	825	366	331	321
	09.	1.258	1.341	1.271	1.282	824	831	815	826	366	331	321
	10.	1.281	1.333	1.260	1.295	838	826	813	834	365	338	324
	11.	1.255	1.333	1.248	1.277	822	827	803	823	365	338	325
	12.	1.295	1.351	1.284	1.311	847	836	827	843	365	338	325

⁸³ Izvor: Agencija za statistiku BiH, „Bruto domaći proizvod prema proizvodnom, dohodovnom i rashodnom pristupu 2005. – 2013., januar 2015., osim podataka o prosječnom godišnjem kursu BAM/USD za koji je izvor podataka CBBiH. Preuzeto iz: Godišnji izvještaj Centralne banke Bosne i Hercegovine, 2014., str. 109 http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2014/GI_2014_bs.pdf, od 09.05.2016.

⁸⁴ Izvor: Agencija za statistiku BiH, Federalni zavod za statistiku F BiH, Republički zavod za statistiku RS i Statistički biro Brčko distrikta. Od 01.01.2016. godine u bruto i neto plate na nivou BiH uključene su i plate Brčko distrikta. Preuzeto iz: Godišnji izvještaj Centralne banke Bosne i Hercegovine, 2014., str. 112 http://www.cbbh.ba/files/godisnji_izvjestaji/2014/GI_2014_bs.pdf, od 09.05.2016.

Tabela 4. - Registrirana nezaposlenost prema kvalifikacionoj strukturi⁸⁵

	2015												2016	
	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	
Ukupno	550.095	546.779	542.253	537.341	539.512	542.936	540.886	539.703	536.902	536.659	537.568	539.098	536.684	
Totni														
Muškarci	271.012	268.500	264.918	261.414	262.136	262.546	260.471	260.627	258.632	258.582	259.728	261.144	260.042	
Žene	279.083	278.279	277.335	275.927	277.376	280.390	280.415	279.076	278.270	278.077	277.840	277.954	276.642	
Women														
University qualification														
Muškarci	14.020	13.982	13.953	13.805	13.917	14.499	14.673	14.286	14.303	14.516	14.582	14.663	14.407	
Žene	27.117	27.148	27.201	27.183	27.521	29.228	30.152	28.581	28.662	28.914	29.179	29.517	28.734	
Women														
VSS	7.499	7.449	7.400	7.368	7.366	7.527	7.618	7.352	7.325	7.391	7.586	7.594	7.559	
Two-year college														
Muškarci	2.869	2.842	2.836	2.801	2.797	2.797	2.821	2.793	2.775	2.800	2.890	2.887	2.898	
Žene	4.630	4.607	4.564	4.567	4.569	4.730	4.797	4.559	4.550	4.591	4.696	4.707	4.661	
Women														
SSS	147.454	146.507	145.493	143.990	146.679	148.396	148.049	149.552	148.998	148.867	148.538	148.670	148.050	
Secondary school														
Muškarci	60.716	60.095	59.390	58.465	59.761	60.346	60.056	60.834	60.583	60.588	60.622	60.843	60.560	
Žene	86.738	86.412	86.103	85.525	86.918	88.050	87.993	88.718	88.415	88.279	87.916	87.827	87.490	
Women														
VKV i KV	193.539	192.010	189.602	187.333	187.176	187.277	185.625	185.768	184.286	183.942	184.398	184.949	184.394	
Highly skilled														
Muškarci	116.823	115.527	113.579	111.897	111.777	111.647	110.411	110.537	109.370	109.203	109.798	110.465	110.040	
Žene	76.716	76.483	76.023	75.436	75.399	75.630	75.214	75.231	74.916	74.739	74.600	74.484	74.354	
Women														
PK	11.632	11.545	11.423	11.355	11.300	11.196	11.104	11.017	10.939	10.894	10.911	10.919	10.866	
Semi-skilled														
Muškarci	6.557	6.509	6.416	6.350	6.307	6.222	6.164	6.090	6.049	6.021	6.035	6.069	6.034	
Žene	5.075	5.036	5.007	5.005	4.993	4.974	4.940	4.927	4.890	4.873	4.876	4.850	4.832	
Women														
NR	148.834	148.138	147.181	146.307	145.553	144.813	143.665	143.147	142.389	142.135	142.374	142.786	142.674	
Unskilled														
Muškarci	70.027	69.545	68.744	68.096	67.577	67.035	66.346	66.087	65.552	65.454	65.801	66.217	66.103	
Žene	78.807	78.593	78.437	78.211	77.976	77.778	77.319	77.060	76.837	76.681	76.573	76.569	76.571	
Women														

Tabela 5. – Pozicija Bosne i Hercegovine u pogledu humanog razvoja⁸⁶

Grupe zemalja, zemlja	Vrijednost HDI-ja	Očekivani životni vijek pri rođenju (godine)	Srednje trajanje školov. (godine)	Očekivano trajanje školov. (godine)	GNI/per capita (Konstantni PPP 2005 \$)	Neprihodna vrijednost HDI-ja
	0.905	80.1	11.5	16.3	33.391	0.927
Vrlo visok humani razvoji	0.758	73.4	8.8	13.9	11.501	0.781
Visok humani razvoji	0.640	69.9	6.3	11.4	5.428	0.661
Srednji humani razvoji	0.466	59.1	4.2	8.5	1.633	0.487
Nizak humani razvoji	0.955	81.3	12.6	17.5	48.688	0.977
Norveška	0.304	55.1	1.4	4.9	701	0.313
Niger	0.694	70.1	7.5	11.6	10.184	0.690
Svijet – prosiek	0.735	75.8	8.3	13.4	7.713	0.787
Bosna i Hercegovina						
Relativni nivo Bosne i Hercegovine.	1.231	1.057	1.384	1.212	4.329	1.178
Vrlo visok humani razvoji	1.031	0.968	1.063	1.034	1.491	0.993
Visok humani razvoji	0.870	0.922	0.758	0.850	0.704	0.840
Srednji humani razvoji	0.635	0.779	0.510	0.632	0.212	0.619
Nizak humani razvoji	1.299	1.072	1.517	1.300	6.313	1.241
Norveška	0.414	0.726	0.173	0.366	0.091	0.398
Niger	0.944	0.924	0.900	0.862	1.320	0.877

Izvor: HDR 2013, str. 144.

⁸⁵ Ibid⁸⁶ ANEKS 1: Pokazatelji humanog razvoja za Bosnu i Hercegovinu dostupno na www.ba.undp.org/.../bosnia.../Annex%201%20-%20Human%20De... Od 09.05.2016.

REFERENCES

- Alkire, S. (2002), *Dimensions of Human Development*, World Development Vol. 30, No. 2.
- Anand, S. i Sen, A. (1994), *Human Development Index: Methodology and Measurement*, Human Development Report Office, Occasional Paper 12
- Fetahagić, M. (2013), ANEKS 1: Pokazatelji humanog razvoja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
- Golić, B. (2004), *Ekonomska situacija i finansijska stabilnost BiH*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, (XLV II 2004.)
- Nacionalni izvještaj o humanom razvoju 2013.
- Osmanković, J. (2007), *Ekonomski razvoj – novi pristupi*, Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Ranis, G. i Stewart F. (2000), *Strategies for Success in Human Development*, Journal of Human Development, Vol. 1, No. 1
- Ranis, G., Stewart F. i Ramires A. (2000), *Economic Growth and Human Development*, World Development Vol. 28, No. 2
- Razvojna strategija BiH 2008 – 2013.
- Sen, A. (2002), *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd
- Sen, A. (1985), *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: Elsevier
- Todaro, M. P., Smith, S. C. (2006), *Ekonomski razvoj*, Šahinpašić, Sarajevo
- Ul Haq, M. (1992), *Human Development in a Changing World*, UNDP Occasional Paper 1.
- Ul Haq, M. (1999), *Reflection on Human Development*, Oxford University Press
- Ul Haq, M. (1995), *The UN and Bretton Woods Institutions: New Challenges For the Twenty-First Century*
- UN Deklaracije o ljudskim pravima
- Ustav Bosne i Hercegovine

Internet stranice

www.cbbih.ba

www.hdr.undp.org

www.undp.org.mdg

www.ohr.int

www.arz.gov.ba

www.bhas.ba